

Szentgyörgyi Rudolf

Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről*

1. Az oklevelek összegyűjtésének és tudós tanulmányozásának az igénye kezdetben a történelemtudományhoz kapcsolódott. A középkori oklevelek iránti — immár nem jogi természetű — érdeklődést annak felismerése váltotta ki, hogy a múlt megismerése csupán a (hiteles) forrásokon keresztül lehetséges. A munkálatok — 16. századi előzmények után — a 17. századi Európában két (bencés és jezsuita) központ körül szerveződtek.

Az egyik központ Antwerpen (később Brüsszel), a németalföldi történész-filológus jezsuiták közössége. Középkori oklevelekkel való foglalkozásukat a szentek életrajzi adatainak összegyűjtése motiválta. HERIBERT ROSWEYDE 1607-ben vázolta egy nagyszabású hagiográfiai (a szentek életét tartalmazó) sorozat tervét, elképzeléseinek azonban csak kis töredékét sikerült megvalósítania. A ROSWEYDE által összegyűjtött hagiográfiai anyagot JEAN BOLLAND vizsgálta fölül, majd ugyanő dolgozta ki részletesen a Római Martirológium szerint kiadandó „Szentek életrajza” (Acta Sanctorum) koncepcióját. (A 67 kötetet számláló és három kiadásban megjelent sorozat [AASS.] az időközben természetes módon elavulttá vált alapkoncepció miatt is maradt befejezetlen.)

A másik központ a bencés maurinus kongregáció főmonostora, a Párizs melletti Saint-Germain-des-Prés. A rendbe 1654-ben lépett JEAN MABILLON megbízást kapott, hogy LUC D’ACHERYnek segédkezzék a bencés szentek életrajzaira vonatkozó adatok összegyűjtésében, majd pedig írja meg a rend történetét. (Mindkét mű elkészült: AASS. OSB., illetve Ann. OSB.) E munkák összeállítása céljából kutatta MABILLON Franciaország, illetve több, vele szomszédos ország bencés levéltárainak okleveles forrásait. A bollandista DANIEL VAN PAPENBROECK ugyanakkor kétségbevonta a MABILLON által összegyűjtött Meroving-kori oklevelek egy részének hitelességét (PAPENBROECK 1675). Erre válaszul született meg MABILLON nagyszabású „De re diplomatica” című műve hat kötetben (MABILLON 1681), melyben az oklevelek külső és belső kritikai módszereinek kidolgozása segítségével bizonyította a Saint-Denis apátság Meroving-kori oklevelei többségének a hitelességét. MABILLON ezzel a munkájával egyben a tudományos oklevéltani kutatások alapjait is lefektette.

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával.

2. A középkori magyarországi oklevelek legkorábbi gyűjteményei természet-szerűleg jogi megfontolások nyomán rendeződtek egybe (vö. pl. az Uros apát által 1240-ben egybemásoltatott pannonhalmi „Liber ruber”).

Okleveleink a 16. századtól kezdve — amint Európában másutt is — immár a történetírás forrásaiként tarthattak számot a megújuló érdeklődésre. Itthon azonban (ezt mint jellegzetes magyarországi sajátosságot kell kiemelnünk) a legkorábbi, már nem jogi célzatú gyűjtemények (a jezsuitákat — részint a jezsuita rend létrejöttét — is megelőzve) az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend, a pálosok történeti érzékenységét és munkáját dicsérik.

GYÖNGYÖSI GERGELY, a pálos rend generális priorja középkori oklevelek tanúságtételére támaszkodva kívánta összeállítani rendjének történetét (GYÖNGYÖSI 1522 u./1988; vö. SARBÁK 2011: iii). GYÖNGYÖSI e történeti művéhez 1520 és 1522 között gyűjtött forrásokat (vö. TARNAI 1984: 101–2, SARBÁK i. h., SZENTGYÖRGYI 2012: 27), körülbelül 80 pálos monostor oklevélanyagát másolta, illetve kivonatolta (Inventarium, vö. DAP.).

Nem független a pálosoktól az első nyomtatott jogi forrásgyűjtemény sem, mely 1550-ben „Ritus explorandae veritatis (...)” címmel Kolozsvárt látott napvilágot (Várad i. regestrum). Az 1208 és 1235 között feljegyzett, a várad székesegyház sekrestyéjében kallódó kéziratok kiadását kezdeményező és anyagi feltételeit biztosító, ezzel történelmi és művelődéstörténeti érzékenységéről is tanúságot tevő várad püspök, Fráter György ugyanis szintén pálos szerzetes volt.

3. A 17. század hazai forrásfeltáró munkálataiban immár a jezsuitáké a vezető szerep. A középkori oklevelek tanúságtételére támaszkodó, átfogó magyar egyháztörténeti munkát elsőként INCHOFER MENYHÉRT jezsuita történetíró szándékozott készíteni. Munkájának csupán első kötete készülhetett el, mely az egyháztörténet hazai vonatkozású, jeles eseményeit 1059-ig kíséri nyomon (INCHOFER 1644). Anyagát a Vatikáni Levéltárból gyűjtötte, egyháztörténetét e források alapján állította össze, így történetírói munkájából számos olyan fontos mozzanat hiányzik, amelyek forrását magyarországi oklevelek szolgáltathatták volna, mint például az 1055. év eseményei közül a tihanyi bencés apátság alapítása (vö. INCHOFER 1644: 426–9).

A szintén jezsuita HEVENESI GÁBOR INCHOFER megkezdett munkáját kívánta (jócskán szélesebb mederben) folytatni, ezért — az antwerpeni bollandisták példáját követve — kezdeményezte a hazai történeti források felkutatását és összegyűjtését. Felhívásában (a magyar tudománytörténetben elsőként) az anyaggyűjtésre vonatkozó módszertani útmutatást is adott (HEVENESI: Modus), s címébe belefoglaltatott a kitűzött cél is: „pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung[ariae] continuandis”, azaz INCHOFER Annales folytatásának nagyszabású terve. Jóllehet HEVENESI egyháztörténeti munkát készült összeállítani, felhívása mégis túlmutatott a tervezett célkitűzésen: benne földrajzi, közigazgatási, katonai, család- és művelődéstörténeti adatok összegyűjtésének kívánalma is megfogalmazódott.

Kezdeményezésére családi és egyéb, korábban hozzá nem férhető levéltárak is megnyíltak az iratmásolók előtt. A szorgalmas és kitartó gyűjtőmunka 140 kötetet eredményezett, e gyűjtemény jó ideig szolgálta a jezsuita történetírást mint annak legfőbb forrása. A *Collectio Hevenesiana* (CH.) jelenleg 127 kötetet számlál (részletesen lásd TÓTH A. 1958: 42–8).

A lelkes oklevélgyűjtő munka továbbfolytatódott. 1764 után KAPRINAI ISTVÁN (nevének helyesírásában az ÚMILex. közlését követem), szintén jezsuita történész irányításával munkatársai 54 kötetnyi oklevelet írtak át, míg ő maga saját keze írásával 102 kötetet töltött meg (CK., vö. még: TÓTH A. 1958: 49). KAPRINAI terve a korábbi vállalkozásokhoz képest annyiban előrébb mutató, hogy céljai között az összegyűjtött oklevelek kiadása is szerepelt (323 kötetbe foglalva). E vállalkozása azonban nem valósulhatott meg, csupán Mátyás király uralkodása első négy évének okleveleit sikerült közzétennie (KAPRINAI 1767–1771).

A jezsuita HEVENESI-iskola utolsó nagy képviselője, egyben a tudománytörténet új (kritikai) korszakának megnyitója PRAY GYÖRGY. (Mivel e fejezetben nem célunk a teljes tudománytörténeti áttekintés, nem szólunk a jezsuita iskola más tagjairól, mint pl. KOLLÁR FERENC ÁDÁM, vagy a protestáns forrásgyűjtőkről, mint pl. BÉL MÁTYÁS stb.) PRAY kutatásai egyfelől méltó módon folytatják a jezsuita adatgyűjtők munkásságát, másfelől azonban ő az első, aki szükségét látja a felhasználandó források következetes kritikai vizsgálatának is. Ennélfogva kéziratok oklevélgyűjteménye (CP., vö. még TÓTH A. 1958: 49) filológiai szempontból is megbízhatóbb az elődök által egybegyűjtött anyagnál. A korábbi gyűjtemények (CH., CK.) azért válhattak mégis általános történeti (majd nyelvtörténeti) jelentőségűvé, mert a lemásolt eredeti iratok tetemes része később elpusztult.

4. Bár számos részleges forráskiadás született a 16–18. században, a nagyszabású tervek ellenére (vö. pl. KAPRINAI kiadástervezetét) az összegyűjtött oklevelek megjelentetésére csupán a 19. század első felében kerülhetett sor. E gigantikus munka (F.) FEJÉR GYÖRGY nevéhez kapcsolódik. A nagyszabású kiadvány (43 kötet) sajnos nem tette lehetővé a kiadandó oklevelek kritikai felülvizsgálatát, így e monumentális sorozat egy része a korábban nyomtatásban már megjelent oklevelek újraközlése, nagyobb részt azonban a 17–18. századi — sok hibával terhelt — átiratokra támaszkodik. Emiatt a gyűjteménynek a kutatásban történő hasznosítása során célszerű kellő óvatossággal eljárunk. Erre egyrészt a későbbi kritikai forráskiadások (pl. ÁÚO. 1: ii–iii, 392–401, 404–5), másrészt a vonatkozó korai nyelvtörténeti szakmunkák (pl. SZAMOTA 1895: 129–31) is figyelmeztetnek. A gigantikus vállalkozás megvalósításának időbeli korlátai nyilvánvalóan nem tették lehetővé az adatoknak — az eredeti oklevelekkel összevető — körültekintő és alapos ellenőrzését. A FEJÉR-féle kiadás munkamódszerére és olykor félrevezető apparátusára ekként világít rá WENZEL GUSZTÁV: „Fejér Györgynek nem igen volt módja Codex Diplomaticusának tartalmát eredeti okmányokból összeállítani. Ő csaknem kizárólag másolatokkal élt (...). Fejérnek a Codex utóbbi kötetében szo-

kása volt ezekre [ti. az oklevelekre] úgy hivatkozni, mintha az eredetiek általa használtattak volna” (ÁÚO. 1: 392).

A későbbi kritikai forráskiadások nagy megbízhatósággal használhatók a nyelv-történeti (illetve hely- és személynév-történeti) kutatások forrásaiként. A filológus számára azonban okkal fogalmazódik meg a kérdés: ugyanígy megbízhatóan használhatók-e a korai kéziratos gyűjtemények, illetve a részben ezekből készült FEJÉR-féle „Codex Diplomaticus”?

5. Jóllehet már korábban is kritikusan tekintettem e forrásgyűjteményekre, a kérdés valóban problematikus voltára SZŐKE MELINDA előadásának, majd ebből készült tanulmányának egy részlete irányította rá a figyelmemet (SZŐKE 2012: 56–7). SZŐKE MELINDA a garamszentbenedeki alapítólevél egyik birtokát vizsgálva egy 1251. évi oklevélbeli adatra kívánván hivatkozni, észrevételezi, hogy az egyes szerzők ugyanazt az adatot eltérően idézik és értelmezik. Gyanússá vált számára továbbá, hogy egyazon oklevélbeli adat „megengedi” a szakirodalomban fellelhető *Macskarév*, *Macskásorma*, *Macskazáró* és *Macskaszarm* olvasatot (értelmezést) is. A fennmaradt oklevél tanulmányozásának eredményeként kiderült, hogy a *Macskásorma* és a *Macskazáró* változatok az oklevélbeli *Machkazormv* adat téves olvasatai (értelmezései) lehetnek a kétségtelenül helyes *Macskaszarm* helynévi formával szemben (vö. TÓTH V. 2001: 215–6). Több szerzőnél azonban az oklevéladatból nemigen származtatható *Macskarév* névváltozat szerepel ugyanerre a forrásra hivatkozva. Ezen — fontos történettudományi munkákban gyökeret vert (lásd SZŐKE 2012: 56–7 hivatkozásait) — tévedés forrása FEJÉR szövegekölése, ahol az oklevéladatot *Machkarwv* alakban találjuk (F. 4/2: 81), tehát a *-zo-* betűk kimaradtak, az *m* pedig „megfordult”. Ráadásul az apparátus közlése szerint a kiadás szövege — ezzel az adatok hitelességére vonatkozó bizonyosságot sugallva — közvetlenül az oklevélből lett átírva („E membrana Originali”, i. h.). SZŐKE MELINDA a további tudományos kutatásból e névváltozatot — igen helyesen — kategorikusan kizárja: „a FEJÉR oklevélkiadására visszavezethető *Macskarév* nevet mint az 1251. évi oklevélszórvány lehetséges olvasatát bátran elvethetjük” (i. m. 57).

Mi lehet e kiváló filológiai munka kutatás-módszertani tanulsága? Az, hogy minden esetben el kell végeznünk egy efféle körültekintő és alapos filológiai értékelést? Az, hogy a történettudományi szakmunkák adatközlésében se bízunk? (Mit tegyünk továbbá, ha egyes szakmunkák esetenként nem is jelzik adatuk közvetlen forrását, azaz a filológiai ellenőrzés még nehezebb, olykor szinte lehetetlen?) Más lehetőségként: e forrásgyűjteményeket teljességgel zárjuk ki kutatói adatbázisunkból? Ez pedig azt vonná maga után, hogy egyúttal nagyszámú forrást — melyek azóta semmisültek meg — teljes egészében kiejtünk kutatói figyelmünk látóteréből. E kérdésekre nem könnyű elirányító választ találni.

6. Esettanulmányként egy gondolatkísérletet kínállok. Tételezzük fel, hogy a (korunkra eredeti, hiteles formájában fennmaradt) Tihanyi alapítólevél a nagy

kézírtos oklevélgyűjteményekbe (illetve a FEJÉR-féle „Codex Diplomaticus”-ba) történő felvételét követően a történelem viharainak sodrában — mint megannyi fontos dokumentumunk — elveszett. (Hasonlóan történt többek között a 11. század egyik nagyon fontos forrásával, a tihanyi oklevélnél alig fiatalabb, 1061-es zselicszentjakabi alapítólevéllel.)

Továbbfolytatva a gondolatsort: sem a későbbi forráskiadások (alig lenne értelme készíteni), sem a forrásra hivatkozó szakmunkák semmiféle ellenőrző mechanizmust nem tudnának érvényesíteni. Milyen adatokkal dolgozna ez esetben a TA.-filológia? Milyen adatokra építene a történettudomány, a történeti földrajz? Milyen adatokat használna a történeti szinkrón nyelvelírás, a diakrón nyelvtörténeti kutatás, a történeti névtudomány?

Következzék egy kis ízelítő az így rendelkezésünkre állható „adatok” sorából! Az alábbi táblázat első oszlopában (az eredeti oklevéladat reprezentációjaként) modern, korszerű átírásban közöljük a kiválasztott helynevet (SZENTGYÖRGYI 2010). A kézírtos gyűjteményekben három helyen is fellelhető a Tihanyi alapítólevél szövege (ezek megfelelő névalakjait tartalmazza a következő három oszlop). A HEVENESI-gyűjteményben (1702-ben lejegyezve): CH. 10: 231–4. (a táblázatban H.-val jelölve); továbbá a KAPRINAI-gyűjtemény egyazon kötetében kétszer is (1764–1785 között átírva): CK. 64: 36–43. (a táblázatban: K1.), illetve CK. 64: 304–12. (a táblázatban: K2.). Megjegyzendő, hogy ez utóbbiról a TA.-kutatásnak eddig (vö. F. 1: 394, DHA. 147) nem volt tudomása. Az utolsó oszlopban FEJÉR oklevélkiadásának (F. 1: 388–94) névformáit közöljük (a táblázatban F.-fel jelölve). Vastagított kiemeléssel szerepelnek az alapítólevélbeli formáktól (figyelemre érdemes mértékben) eltérő alakok. Megjegyzendő továbbá, hogy a táblázat nem tartalmazza az alapítólevél összes eltérő helynévi adatát (személyneveit pedig egyáltalán nem).

TA.	H.	K1.	K2.	F.
balatin ~ bolatin, bolatin	Balatin ~ Bolaun , Bolatin	Balaum ~ Balaun , Balatin [!]	Balatin ~ Balaun , Balatin [!]	Balatin ~ Bolatin, Bolatin
turku	Turku	Furkö	Turku	Turku
kues kut	Kueskut	Leveskuth	kues kut	Kueskut
kert hel	Kerthel	kert hel	kerthel	Kérthel
keuris tue	Keurisvize	Koristoa	keurisvize	Keuristue
seku ueieze	Seku veiezae	Fekúvejeze	Seku vize	Fekuucieze
putu uueieze	putu uueiezae	Putu, unejeze	putu uuciezae	putu Nueize
knez	Kencz	Lenez	Kenez	Knez
uluues megaia	til vizes megara	Ölmies megaja	til vizes megara	vluues megaia
bukurea	Buk ^{ur} ea	Bokora	Bukurea	Kukurea

fizeg azaa	fizeg azaa	Fúzegh-araia	Fizeg azaa	Fizeg azaa
sar feu	Farfeu	Sarfeő	Farfeu	Asarfeu
ohut cutarea	obin cinorea	ohut, kutarea	obin cinorea	Ohutcutarea
gnir uege	gnis vuege	—	gvis vuege	Giuruuege
ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea	Catelic et Fe(e)heruuarure a Meneh Hodu Uturea	— Meneh, Hoduutarea	Catelic, et Fehiruuarurea Meneh Badú utarea	Castelic, et Feheruuaru rea, Neneh, hodu vtu rea
petre zenaia	penes [Olmodiarea; <i>fotudi</i> kimarad]	Peire, Szenaia	penes [Olmodiarea; <i>fotudi</i> kimarad]	petreze naia
lean syher	Leansyher	Leanyszigeth	Leansyker	Leansiker
bagat mezee	Bagatmesee	Bagath mezeje	Bagatmesee	Bagatmezee
asauuagi	Asauagi	Asszamagy	Asavagi	Asauuagi
ad u[g]rin baluana	ad hacienda Baluvaria	ad viam Balványa	ad hacienda Baluvaria	ad viam Baluana
aiu	Nu	Ajuth	Nu	Vtu
eleuui humuk	clivum humilem	Elevenhomok	Clivum humilem	eleuvi Humuk
ruuoz licu	Rivorlicu	Rivöslika	Rivaoclicu	Ruuozticu
oluphel rea	Oluphe —	Olupholna	Oluphe —	Oluphob rea
cuesti	Cuera	adducit	cuera	Cuest
fekete kumuc	Feke, et Kumuc	Fekete homok	Feke et Kumuc [megkezdett <i>Feket(é)</i> -ből javítva!]	Fekete Kumuc
gunusara	Gunusara	Günősarka	Gumusara	Gunusara
baluuan	Balutan	Balvany	Balutan	Boluuan
sumig	Schumig	Sümögh	Schumig	Schumig

A táblázatra pillantva két kérdés fogalmazódhat meg bennünk. Az első közvetlen: e források alig hasznosíthatók. Számos tévesztett, elírt alakjukkal inkább félreviszik, mintsem szolgálják a filológiai, illetve nyelvtörténeti kutatást. Nem szerencsésebb tehát figyelmen kívül hagyni őket? A második közvetett: ennyire megbízhatatlanok lennének középkori másolataink is? Ennek feltételezése egész filológiai munkánk alól kiránthatja a talajt.

7. Elsőként a második kérdést célszerű megválaszolni, hiszen ha így áll a dolog, szinte alig marad a filológus számára rendelkezésre álló, megbízható forrás. Sietve le kell azonban szögeznünk: a szövegromlás akár ilyen mértéke is jellemezhet egy-egy középkori forrást, ez azonban — számos oklevél korai hagyományozódásának vizsgálata alapján jelenthetjük ki — semmiképpen nem értékelhető általános tendenciaként.

A középkori másolatokra vonatkozóan figyelembe kell vennünk a következő szempontokat: 1. Az oklevelek kiállításának és korai másolatainak elődleges célja a jogbiztosító szerep. (Mutatis mutandis vonatkozik ez az interpolatumokra és további megszorításokkal a falsificatumokra is.) 2. A másolandó oklevél és másolója között jellemzően kisebb a diakrón (nyelvtörténeti) távolság, azaz erősebb a felismerő, azonosító nyelvi kompetencia. 3. Az írásgyakorlat is fontos szempont lehet: homogénebb a paleográfiai kép, mely szintén a nyelvi felismerhetőséget és azonosíthatóságot szolgálja. 4. A másolatok rendszeren oklevél-kiállító helyeken készülnek, azaz a korai másolók rendszerint hasonló diplomatikai kompetenciával rendelkeznek, mint a lemásolandó, eredeti oklevelek készítői. 5. A másolatok többsége diplomatikai-jogi érdekelttség okán készül, amivel természetesen társul — a helynevek másolása során e szempont cseppet sem érdektelen — legalább valamely érdekelt fél hely- és névismerete. E szempontok összessége (mely esetenként továbbiakkal is bővíthet) a legkorábbi újkori másolatok minőségétől nagyságrendekkel megbízhatóbb másolatokat eredményezett. Ezt tanúsíthatja olyan oklevélpéldányok e szempontokra fókuszáló vizsgálata, amikor a forrás- és a célszöveg (akár másolatláncként) is rendelkezésünkre áll.

Mindezen felsorolt szempontok jellemzően nem érvényesültek az újkori oklevélmásolatok készülte során. E gyűjtemények minőségét ezeken felül két további szempont befolyásolja: 1. A sem jogügyleti szempontból nem érdekelt, sem filológiai érzékenységgel nem rendelkező ad hoc másolók viszonylag rövid idő alatt nagy mennyiségű oklevélmásolatot készítettek el. 2. A másolatok az adott helyszínen (rendi, káptalani, családi stb. levéltárban) készültek, majd ezek másolatai (!) kerültek az oklevélgyűjteményekbe. Mindezzel az első kérdésre adandó felelet is körvonalazódni látszik: amennyiben más források (eredeti oklevél, későbbi, filológiai érzékenyebb oklevélgyűjtemények közlései stb.) állnak a rendelkezésünkre, célszerűbbnek látszik eltekinteni e korpuszok használatától. Mit tegyünk azonban abban az esetben, ha nem áll rendelkezésünkre más forrás?

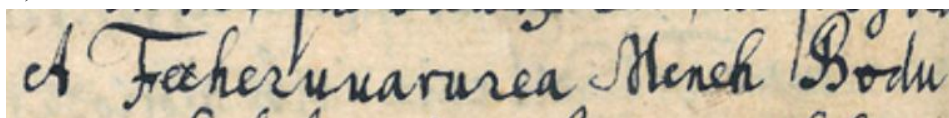
8. Vessünk egy újabb pillantást táblázatunkra! Érdemes egyfelől megfigyelnünk a másolatok egymáshoz való viszonyát, másfelől összevetni adataikat az eredeti oklevél névalakjaival. (Példáink többsége, de nem mind szerepel a kiemelt táblázatban, továbbá számos jelenséget magyarázat nélkül hagyunk, a további böngészést az olvasóra bízva.)

8.1. A másolatok összevetése kapcsán a következő megállapításokat tehetjük.

1. A K1. másolat a leggyengébb. Alig van (kiemelt példáink között) helyesen átírt adat! Leginkább szembevetendő másolói attitűdje az értelmesítés: pl. *Leanyysziget*, *Elevenhomok*, *Günösarka* stb., illetve a helyesírás korszerűsítése: pl. *Sarfeő* [*Sárfeő*, vö. *Furkö*], *Szeg*, *Sziget*, *Szenaia*, *Leany*-, *homok*, *Balvany* stb. Ugyanakkor az oklevél anyagának romlása miatt nehezen olvasható *ad u[gl]rin baluuan* adatot a K1. másolója olvassa először *ad viam Balvanya*-ként (vö. F. *ad viam Baluana*; ugyanígy még BÁRCZINál is: „[ad uia]m baluua”, 1951: 11).

2. A K2. másolat nem az oklevélről, hanem a H.-ról készült. A H.-hoz viszonyítva szinte pontos másolat, annak minden hibáját betű szerint átveszi (értelmeszerűen másolási hiányait is), illetve természetsszerűleg toldja meg néhányval. Legkirívóbb tévesztése a $h > b$ csere: pl. H. *Feherea* > K2. *Feberea*, H. *Hodu* > K2. *Badú*. Ennek magyarázata: a H. másolat keze több helyen gyönyörű, kalligrafikus h -kat ír, melyek valóban a B -re emlékeztetnek. Néhány további, lényegében pontosan másolt adatot is téveszt: pl. H. *Seku veieze* > K2. *Seku vize*, H. *Catelic et Fe(e)heruuarurea* > K2. *Catelic, et Fechiruuarurea* (ez utóbbi írásképét a másoló esetleges saját nyelvjárása is befolyásolhatta).

3. FEJÉR kiadásának közvetlen forrását nehéz egyértelműen feltérképezni. Minden bizonnyal több forrást is használt. (NB. gyűjteményének első kötete még akkurátus módon készült!) Egyrészt használhatta H.-t (vagy K2.-t), pl. H., K2. *Schumig* > *Schumig*. A kettő közül a H. a valószínűbb, ugyanis a TA. *ad ca(s)-telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szórvány átírásában a *Meneh* első szára halványabb, így könnyen tekinthető az N -nek olvasott betű kalligrafikus, díszítő részletének (a következő szó elején látható a B -re hasonlító kalligrafikus h is):

1. kép. A TA. & feheruuaru rea meneh hodu szövegrészlete a HEVENESI-másolatban.

be rea, inde ad Castelic, et Feheruuaru
rea, Neneh, hodu vtu rea: post haec Petreze

2. kép. A szövegrészlet FEJÉR kiadásában.

Másfelől feltehetően K1.-et is használta, vö. pl. a már említett: K1. *ad viam Balvanya* > F. *ad viam Baluana*. Nem kétséges azonban, hogy F. szövegváltozatának közlője az eredeti oklevélbe is beletekintett. Több helyen először kapunk helyes olvasatot, pl. *Keuris tue, petreze|naia* (a sor végéről talán nyomdahiba okán maradt el az elválasztójel), *Asauuagi, eleuvi Humuk* stb., illetve a varrás miatt nem olvasható *Castelic* (vö. H. *Catelic*). Olykor viszont az eredeti oklevelet tévesen olvasva közöl korábban helyesen kiolvasott alakokat: *Kukurea* (vö. H. *Buk^{ur}ea*), *Leansiker* (vö. H. *Leansyher*) stb.

8.2. A másolatoknak az eredeti oklevélszöveghez való viszonylatában pedig a következő megállapításokat tehetjük:

A másolatokban számos, tipikusnak mondható betű-, illetve betűcsoport-tévesztést találunk. Ilyenek pl. a gótikus f -nek f -ként való olvasása (H. *Farfeu*, *Ferneholma*, K1. *Fekü*-, F. *Feku* stb.); az $a \sim o$ tévesztés (K1., K2. *Balatin* [a *Bolatin* helyén], F. *Boluuan* stb.); az $a \sim e$ tévesztés (H. *Kencz*, K2. *uucieze*, *Catelic*, F. *Fekuucieze* stb.); $s \sim r$ tévesztés (H. *gnis*, *Cuera*, K2. *gvis*, *cuera*

stb.); az ún. lábas betűk problémája — benne a „fordulóbetűk” — (H. *Asauagi*, *Balutan*, K1. *unejeze*, *Ólmies*, *Asszamagy*, K2. *guis*, *Asavagi*, *Gumusara*, *Balutan*, F. *Nueize*, *Baluana* stb.); a részben ezzel is összefüggő betűkapcsolatok tévesztése, pl. *id* > *ul* (H. *Fulemsi*), *ai* > *n* (H., K2. *Nu*), *it* > *n* (H., K2. *nurea*), *it* > *a* (H. *Cuera*, K2. *cuera*), *u* > *ti* (H., K2. *til vizes*) stb.; szókezdő *h*, illetve szóvégi betű elhagyása (H., K2. *Olmodia*, *Oluphe*, F. *Cuest* stb.); a latin prepozíció egybeolvasása a szórvánnyal (F. *Asarfeu* stb.); fel nem ismert szórvány latin szóként értelmesítése (*petre* > H., K2. *penes*, *eleuui humuk* > H., K2. *clivum humilem*, *cuesti* > K1. *adducit* stb.).

Megjegyzendő, hogy a betűtévesztések egy része (pl. az ún. „lábas betűk” problémája) a középkori kódexmásolók gyakorlatában is tetten érhetők. A tévesztések ilyen nagyszámú előfordulása azonban ismételten megkérdőjelezi e forráskiadványok használhatóságát.

9. Gondolatkísérletünk végére érve az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: 1. Ha e másolatokból csupán egy maradt volna fenn (bármelyik), és a tihanyi alapítólevél nyelvi világa csak ebből volna megismerhető, a forrás függvényében az adatok többsége (!), de legalábbis fele félrevezető, hamis adatként állna rendelkezésünkre. 2. Ha mind a négy másolat fennmaradt volna, összehasonlító filológiai módszerrel (nagyszámú egyéb másolat tanulmányozásával, más oklevelek másolata és eredetije összehasonlításával, a tipikus másolási hibák feltérképezésével stb.) néhány esetben esetleg ki lehetne szűrni az áladatokat (pl. F. *Kukurea*, *Neneh* stb.), és rekonstruálni lehetne az eredeti névváltozatot, ám az esetek többségében valószínűleg ez nem lenne lehetséges (vö. a táblázatban: *aiu*, *oluphel*, *sumig* stb. sorai). A rekonstruálhatatlanság legfőbb oka mégis leginkább az, hogy a gyűjteményekben aligha lehet kezeket és kezekhez rendelhető tipikus hibákat elkülöníteni és ezek segítségével „visszaállítani” a feltételezhető eredeti névalakokat, hiszen a számos másoló által készített (gyenge) másolatok mások által lejegyzett másolatait (!) tartjuk a kezünkben.

10. Végezetül összegezzük azokat a (filológiai, nyelvtörténeti) módszertani következtetéseket, melyeket bemutatott oklevélmásolat-gyűjteményeink használatára nézve levonhatunk!

1. Amennyiben az általunk vizsgált forrás megtalálható filológiailag megbízható gyűjteményben, esetleg saját, e kíváncsúnak megfelelő kiadással rendelkezik, célszerű mellőznünk ezeket a korpuszokat.

2. Ha forrásunk filológiailag megbízható kiadással nem rendelkezik, lehetőleg használjuk — ha van — az eredeti oklevelet, annak fényképét.

3. Ha a munkánk során nem áll rendelkezésre az oklevél, ezért folyamodunk valamely vizsgált gyűjteményhez, alkalomadtán ellenőrizzük az adatokat. (Ha valamely adatra nézve gyanú ébred bennünk, ezt az ellenőrzést célszerű nyomban megtennünk.) Erre kiváló példát mutatott SZŐKE MELINDA hivatkozott esettanul-

mánya. (Az ellenőrzés módszertani szükségességéről további okmánytárak vonatkozásában lásd N. FODOR 2010: 12, SLÍZ 2011: 32.)

4. Ha az eredeti oklevél, amiről az újkori másolat(ok) készült(ek), időközben elveszett — ezt „szimuláltuk” gondolat kíséretünkkel —, adatainkat tanácsos a középkor folyamán készült oklevélmásolatok, átiratok, interpolatumok stb. vonatkozó szövegrészleteinek segítségével ellenőriznünk.

5. Ha oklevelünkhöz kapcsolódóan semmiféle középkori emlék nem maradt fenn, érdemes — kellő óvatosság mellett — egybevetni és filológiailag értékelni a fennmaradt újkori másolatokat, mérlegre tenni az egyes adatok hitelét. Ez esetben feltétlenül szükségünk van kellő jártasságra a diplomatika, a paleográfia, a hibatipológia (stb.) terén, illetve nem mellőzhető el a nyelvtörténeti pótkompetencia tanúságtétele sem. (Ez utóbbihoz lásd KISS J. 2003: 63.)

6. Ha egyetlen — bemutatott gyűjteményeinkben — fellelhető másolat áll csupán rendelkezésünkre, az egybevetéstől is el kell tekintenünk, a filológiai, illetve a társtudományok módszereit pedig még nagyobb óvatosság mellett célszerű alkalmaznunk. Mindazonáltal mind az előző, mind ebben az esetben feltétlenül utalnunk kell az adatok bizonytalan voltára, elkerülendő, hogy bárki a megbízhatónak vélt, ám bizonytalan adatokból vonjon le biztosnak tekintett következtetéseket.

Lehetséges, hogy e két utóbbi eset valamelyikében lemondunk a kérdéses oklevél vizsgálatáról. (A számos bizonytalanság okán több kutató ezt a megoldást választja. A módszertani megfontolásokra lásd pl. N. FODOR 2010: 12–3.) Ebben az esetben azt kell mérlegre tennünk: nem veszítünk-e az adott tudományterületen többet a forrás teljes figyelmen kívül hagyásával, mint amennyi a forrás megbízhatatlansága okán felsejlő bizonytalanság?

Irodalom

AASS. = *Acta Sanctorum* 1–[67]. Ed. Société des Bollandistes. Antverpiae, Bruxellis etc., 1643–[1925].

AASS. OSB. = *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti* 1–9. Collegit LUCAS D'ACHERY, cum eo edidit JOHANNES MABILLON. Lutetiae Parisiorum, 1668–1701.

Ann. OSB. = *Annales Ordinis Sancti Benedicti Occidentalium Monachorum Patriarchae* 1–6. Auctore JOHANNES MABILLON. Lutetiae Parisiorum, 1703–1739.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár* I–XII. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.

CH. = *Collectio Hevenesiana*. Kéziratos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Bp.

CK. = *Collectio Kaprinaiana*. Kéziratos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Bp.

CP. = *Collectio Prayana*. Kéziratos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Bp.

- DAP. = *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai 1–3.* Anyagát gyűjtötte: GYÉRESSY BÉLA ÁGOSTON, a bevezetést és a fejezetek előszavát írta: HERVAY FERENC LEVENTE. A MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai 10, 13–14. Kézirat. Bp., 1975–1978.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- N. FODOR JÁNOS (2010), *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526).* Bp.
- GYÖNGYÖSI, GEORGIUS (1522 u./1988), *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae.* Bibliotheca scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Kiad. HERVAY FERENC LEVENTE. Bp.
- HEVENESI: *Modus = Modus materiae conquirendae, pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung. continuandis* a P. GABRIELE HEVENESI S. J. compositus et typis datus. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Bp.
- INCHOFER, MELCHIOR (1644), *Annales ecclesiastici regni Hungariae 1.* Romae.
- Inventarium = GEORGIUS GYÖNGYÖSI, *Inventarium.* Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Bp.
- KAPRINAI, STEPHANUS (1767–1771), *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae 1–2.* Vindobonae [Bécs].
- KISS JENŐ (2003), A nyelvtörténeti leírásról. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 58–68.
- MABILLON, JOHANNES (1681), *De re diplomatica 1–6.* Lutetiae Parisiorum. Librorum de re diplomatica supplementum: 1704.
- PAPENBROECK, DANIEL (1675), *Sur le discernement du faux et du vrai dans les vieux parchemins.* Paris.
- SARBAK GÁBOR (2011), Bevezetés. In: Gregorius Gyöngyösi OSPPE, *Opera selecta. Epitoma, Directorium.* Edidit GÁBOR SARBAK adiuvantibus IBOLYA BELLUS et LORENZ WEINRICH. Budapestini, 2011. ii.
http://www.fragmenta.oszk.hu/docs/gyongyosi_epit_dir_lhg.pdf (2012. nov. 15.).
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban.* Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *NyK.* 25: 129–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), A Tihanyi alapítólevél lupa szórványáról. *HT.* 8: 7–36.
- SZÓKE MELINDA (2012), *Talmach* birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben. *HT.* 8: 49–60.
- TARNAI ANDOR (1984), „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp.
- TÓTH ANDRÁS (1958), „Holt” kéziratgyűjtemények élete. *Magyar Könyvszemle* 74: 42–50.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

ÚMILex. = *Új magyar irodalmi lexikon 1–3*. Főszerk. PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994.
Váradi regestrum = *Ritus explorandae veritatis (...)*. Colosuarii, 1550. Legújabb kiadása: *Regestrum Varadiense (1208–1235)*. Szerk. SOLYMOSI LÁSZLÓ–SZOVÁK KORNÉL. Arcanum CD. Bp., 2009.